

УДК 347.124

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.977>**В. Погребняк,**

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
суддя
Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНО-ПРАВОВИМ ТА РЕЧОВО-ПРАВОВИМ ПРАВОЧИНАМИ В СВІТЛІ ПРИНЦИПІВ РОЗ'ЄДНАННЯ ТА АБСТРАКЦІЇ

Принципи роз'єднання та абстракції є базовими засадами розмежування зобов'язально-правового (зобов'язального) та речово-правового (речового, розпорядчого) правочинів у механізмі переходу суб'єктивних цивільних прав. Вони є результатом осмислення німецькими вченими-пандектистами юридичного механізму виникнення суб'єктивних цивільних прав на підставі цивільно-правового договору в контексті римського приватного права. Декілька років тому це питання було піднято на сторінках літератури відомими вітчизняними вченими юристами, і зараз його обговорення активно набирає оберти. Однак досі вчена спільнота не сформувала єдиної позиції щодо правової природи такого виду правочинів і взагалі щодо життєздатності відповідної наукової теорії у вітчизняних правових реаліях.

У цивільно-правовій літературі питання співвідношення між зобов'язально-правовим і речово-правовим правочинами розглядалось такими вченими правниками, як: В.І. Борисова, П.А. Варул, Б. Віндшейд, Г. Дєрнбург, Г.Ф. Дормідонтов, Ю.П. Єгоров, С.С. Каширський, А.В. Коструба, Л.В. Криволапова, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, Є.Я. Мотовиловкер, Д.В. Носов, О.О. Останіна, О.О. Отраднава, М.Д. Пленюк, В.О. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатєєва,

О.А. Суржекно, Р.І. Таш'ян, В.С. Толстой, В.А. Фогель, Г.Г. Харченко, Б.Б. Черепакін, С.І. Шимон, О.О. Ягельницький, В.Л. Яроцький та інші.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу основних положень наукової концепції розмежування зобов'язально-правового та речово-правового (розпорядчого) правочинів у контексті принципів роз'єднання та абстракції з метою визначення їхньої теоретичної обґрунтованості та перспектив впровадження у вітчизняній правовій системі України.

Принцип роз'єднання, що передбачає розмежування зобов'язально-правового та речово-правового правочинів у механізмі переходу суб'єктивних цивільних прав на речі, а також принцип абстракції, що встановлює відносну незалежність речово-правового правочину від зобов'язально-правового, є взаємодоповнюючими і розглядаються в поєднанні. При цьому вони детермінують зв'язки між зобов'язально-правовим і речово-правовим правочинами як складниками юридичного механізму переходу суб'єктивних цивільних прав. Тобто в такому механізмі відповідні правочини у світлі зазначених принципів також розглядаються як взаємодоповнюючі.

У контексті зазначених принципів німецьке цивільне право розрізняє зобов'язальні правочини, які створюють

що відповідають зобов'язально-правовому та речово-правовому правочинам відповідно. Однак використання терміна «договір» щодо двох правочинів у межах загальної спрямованості на їхнє розмежування також підкреслює існування між ними спільних рис.

«Вразливі місця» принципу роз'єднання демонструються вольовим елементом абстрактного речово-правового (розпорядчого) правочину.

Загалом, у відокремленні від принципів роз'єднання та абстракції конструкція абстрактного правочину є життєздатною і підвищує оперативність цивільного обороту речі шляхом спрощення процедури виникнення та переходу суб'єктивних цивільних прав на неї, виключення з відповідних юридичних механізмів певних формальностей. Зокрема, як абстрактні правочини в юридичній літературі розглядаються акцепт векселя, аваль, банківська гарантія [7, с. 14–17], видача цінних паперів на пред'явника тощо. Для всіх зазначених правочинів характерне твердження Ю.П. Єгорова, що з урахуванням корисності акту поведінки в цивільному обороті законодавець наділяє його характером правочину і за неясності каузи [8, с. 104]. Відповідні правочини вирізняються простотою форми, чіткістю та однозначністю. Їх вчинення призводить до результату незалежно від спрямованості волі особи, оскільки вони не можуть породжувати інших наслідків, ніж ті, що передбачені законом для їх вчинення.

Однак законодавець досить вибірково ставиться до абстрактності правочинів і обмежує сферу їх вчинення однозначними і чіткими ситуаціями, що не допускають різнорозуміння, оскільки в протилежному разі створюються загрози для стабільності цивільного обороту. Абстрактність правочину може вносити в механізми виникнення, переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав елемент юридичної невизначеності, оскільки вольовий компонент правочину виноситься за

його межі і не розглядається як істотна умова відповідного акту поведінки [8, с. 104]. В контексті розмежування зобов'язального та речового правочинів механізму виникнення або переходу суб'єктивних цивільних прав справедливим є твердження О.А. Сурженко, що сама по собі передача майна недостатня для кваліфікації його наслідків, оскільки такі наслідки можуть визначатись лише підставою для передання. Через те, що майно передається і за договором купівлі-продажу, і за договором оренди, і за договором зберігання, це не означає, що у всіх цих випадках наслідками передачі буде набуття права власності особою на річ [9].

Саме тому ще в римському праві на вольовий компонент речово-правового правочину звертали особливу увагу. Речово-правовий елемент механізму переходу суб'єктивних цивільних прав називався традицією [3, с. 7; 9] (лат. *traditio*). Саме *traditio* після скасування *mancipatio* та *in jure cessio* стало загальною формою та способом переходу права власності на всі речі. Римське право визначало, що самого лише договору не досить для зміни суб'єкта права власності. За ним повинен слідувати акт передачі права (*traditio*), за яким особа, яка передає право, визнає право власності набувача на річ, що передається, а набувач визнає річ своєю. Однак римські юристи визнавали, що угода між передаючим та одержуючим, в якій втілюється спільне бажання, є *justa causa traditionis* і являє собою умову, без якої неможливий перехід права власності шляхом *traditio* [10, с. 111–112].

Неможливість ігнорування зв'язку між зобов'язально-правовим і речово-правовим правочинами призводить до висновку, що зобов'язальний правочин є каузальним і спрямовується на досягнення певного результату, тоді як розпорядчий правочин слугує тій же меті, у зв'язку з чим у нього немає окремої самостійної каузи або мети. Розпорядчий правочин спрямовується на досягнення мети зобов'язального

правочину, а його абстрактність означає, що з його змісту неможливо встановити, з якою метою він вчиняється [5, с. 35].

З наведеного випливає пов'язаність зобов'язально-правового та речово-правового правочинів у контексті принципів роз'єднання та абстракції, зокрема, в аспекті вольового елементу. З цього приводу обґрунтованим виявляється припущення С.І. Шимон, що у разі, якщо трактувати, наприклад, передачу речі самостійним правочиним, то його правовий наслідок – виникнення права власності – не має збігатися з наслідком головного правочину, на підставі якого здійснюється передача речі. Звідси слід було б вважати, що правочин із купівлі-продажу має на меті виникнення обов'язків із передання речі, але ще не виникнення права власності [11, с. 1049]. При цьому, як справедливо зазначає Л.В. Криволапова, правочин є вольовою дією, і при цьому ця воля доноситься до інших осіб зовнішньою формою волевиявленням. У зв'язку з цим розпорядчий правочин здебільшого має своєю основою договір [12, с. 263, 264].

З наведеного напрошується логічне питання щодо доцільності розмежування зобов'язально-правового та речово-правового правочинів у контексті принципу роз'єднання.

Очевидним є те, що вчинення розпорядчого правочину без зобов'язально-правової частини може лише перенести володіння, однак не спричиняє перехід права власності або виникнення у набувача похідних речових прав, оскільки його вольовий елемент залишається невизначеним, а він необхідний для кваліфікації правочину саме як такого, що спричиняє визначені наслідки. В цьому вбачається факультативний (допоміжний) характер речово-правового правочину щодо зобов'язально-правового, адже перший не може існувати без другого.

Крім того, якщо зважати на те, що зобов'язально-правовий елемент є правочиним, тобто вольовою дією, спря-

мованою на виникнення, перехід або припинення суб'єктивних цивільних прав, то звідси має впливати, що він породжує відповідні права, зокрема право вимоги. А якщо так, тоді це право вимоги забезпечується захистом. Тому якщо особа, яка передає права, ухиляється від вчинення розпорядчого правочину, у набувача після вчинення зобов'язально-правового правочину повинна існувати можливість набути права в обхід розпорядчого правочину. В протилежному разі втрачається сам сенс розмежування зобов'язально-правового та речово-правового правочинів, адже наслідком першого є лише виникнення можливості вчинити другий. Така його цінність є суперечливою. Хоча і вона підкреслює зв'язок між двома відповідними компонентами.

Узагальнюючи викладене вище, необхідно зазначити, що одним із ключових положень, які наводять вчені-правники на користь принципів роз'єднання та абстракції, є надання добросовісному набувачу суб'єктивних цивільних прав більш високого рівня захищеності порівняно з традиційною «моноправочинною» системою, яка не передбачає здійснення такого поділу. Як захисна перевага принципу абстракції розглядається необхідність ретельного, поетапного розгляду обставин справи для забезпечення прав учасників відповідних правовідносин, зокрема окремого визнання недійсним зобов'язально-правового та речово-правового (розпорядчого) правочинів [4, с. 214]. Проте у світлі зазначеного необхідно зважати і на те, що підстава недійсності зобов'язально-правового правочину може одночасно бути і підставою недійсності речово-правового, зокрема у разі, коли обидва правочини вчиняються недієздатною особою [5, с. 37], або якщо має місце помилка щодо предмета правовідносин [1, с. 154].

Наведене вище створює підґрунтя для дискусій із приводу життєздатності і доцільності запровадження принципів роз'єднання та абстракції, якими забезпечується поділ правочинів на

зобов'язально-правові та речово-правові як невіддільних елементів виникнення або переходу суб'єктивних цивільних прав на речі. Вбачається, що речово-правовий правочин має похідний характер від зобов'язально-правового складника, оскільки детермінується її каузою і є її логічним продовженням у межах розвитку механізмів виникнення та переходу суб'єктивних цивільних прав. Вольовий елемент речово-правового компонента повністю визначається зобов'язально-правовим. З цього виникає питання: як неправомірна або недостатня правова підстава може викликати повністю правомірний і повний юридичний наслідок?

Якщо ж йти тим шляхом, що абстрактний речово-правовий правочин є незалежним від зобов'язально-правового, тоді підкреслюється штучність їхнього розмежування. Інакше кажучи, якщо після вчинення зобов'язально-правового правочину у формі укладення договору купівлі-продажу вчиняється речово-правовий правочин із передачі речі в тимчасове користування, то в такому разі стає очевидним недоцільність існування зобов'язально-правового елементу і повна незалежність розпорядчого правочину від нього. Якщо ж вчинення другого без належної *justa causa* зумовлює його недійсність або неспричинення ним необхідного правового наслідку, то в такому разі стає очевидним його залежність від зобов'язально-правового правочину. Звідси і питання: в чому полягає необхідність їх розмежування?

Ба більше, в контексті захисту виникає питання щодо доцільності існування «дворівневої» процедури його здійснення. По-перше, сам факт розмежування двох видів правочинів вимагає від учасників відповідних правовідносин підвищеної уваги до їхньої чинності, а, по-друге, дворівневий захист – це, відповідно, подвійна тривалість, подвійні витрати, подвійне навантаження на суди у відповідних категоріях справ. Очевидною є та обставина, що в такому разі захист

втрачає в оперативності застосування. Переваги в такому підході порівняно з «однорівневим» захистом досить складно вгледіти, особливо в контексті можливості суду вирішити питання в межах однієї юридичної процедури, а не декількох і зважаючи на те, що законодавець може підвищити рівень забезпеченості прав набувачів шляхом обмеження випадків застосування відповідних способів захисту суб'єктивних цивільних прав відчужувачів.

З наведеного випливає, що концепція принципів роз'єднання та абстракції є дискусійною і потребує зваженого підходу під час її впровадження як базової нормативної моделі механізмів виникнення та переходу суб'єктивних цивільних прав.

Стаття присвячена розгляду основних наукових положень щодо розмежування зобов'язально-правового та речово-правового правочинів в юридичних механізмах виникнення та переходу суб'єктивних цивільних прав у контексті принципів роз'єднання та абстракції. Встановлено, що вони є результатом осмислення німецькими вченими-пандектистами юридичного механізму виникнення суб'єктивних цивільних прав на підставі цивільно-правового договору. Базуючись на цих принципах, зокрема німецьке цивільне законодавство розмежує зобов'язально-правовий і речово-правовий правочини як підстави перенесення титулу. Для прикладу, укладення договору купівлі-продажу являє собою зобов'язально-правовий акт. За німецьким цивільним законодавством його не досить для переходу прав. Наступною стадією є вчинення речово-правового правочину – домовленості про перехід прав, що вчиняється продавцем і покупцем і може мати форму, зокрема фактичної передачі речі.

Водночас у сучасних умовах концепція принципів роз'єднання та абстракції є предметом дискусії. Одним із її вразливих місць є вольовий

Key words: right establishment, right transfer, transaction, contractual transaction, proprietary transaction, division, abstraction.

Література

1. Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів та її правові наслідки у цивільному праві Німеччини. Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 1 (88). С. 152–160.
2. Фогель В.А. Недвижимое имущество как объект добросовестного приобретения (по праву Германии). Объекты гражданского оборота : сб. статей / отв. ред. М.А. Рожкова. Москва : Статут, 2007. С. 379–393. (Анализ современного права).
3. Балащенко М.І. Місце речового договору в механізмі реєстрації речових прав на нерухоме майно. Українське комерційне право. 2015. № 14. С. 6–14. (Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень).
4. Харченко Г.Г. Принципи роз'єднання та абстракції у речовому праві. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 211–214.
5. Варул П.А. Распорядительные сделки. Сборник научных статей в честь 60-летия Е.А. Крашенинникова : сб. науч. ст. / отв. ред. П.А. Варул. Ярославль : ЯрГУ, 2011. С. 34–42.
6. Яроцький В.Л. Проблеми використання формально-догматичного методу в сучасних цивілістичних дослідженнях. Проблеми подальшого вдосконалення при-

ватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : мат-ли наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова, м. Харків, 21 грудня 2017 р. Харків, 2017. С. 5–13.

7. Власова А.В. Абстрактные обязательства договоры. Очерки по торговому праву : сб. науч. тр. / под. ред. Е.А. Крашенинникова. Ярославск. гос. ун-т. Ярославль, 2002. Вып. 9. С. 9–19.

8. Егоров Ю.П. Классификация сделок. Вестник Омского университета. Серия «Право». 2008. № 3 (16). С. 100–111.

9. Сурженко О.А. Засоби фіксації переходу права власності за договором. Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фахове вид. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_9 (дата звернення: 17.12.2018).

10. Дормидонтов Г. Ф. Система римского права: Вещное право. студ. Изд. Казань : Типо-литография Импер. ун-та. 1913. 204 с.

11. Шимон С.І. Відчуження майнового права та концепт речового (розпорядчого) правочину в цивільному праві. Форум права : електрон. наук. фахове вид. 2011. № 2. С. 1048–1054. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_172 (дата звернення: 17.12.2018).

12. Криволапова Л.В. О месте распорядительных сделок в системе юридических фактов. Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2012. № 36–1. Т. 4. С. 262–265.

